

AYAZ İSHAKİ'NİN MEKTUPLARINDA SADRİ MAKSUDİ ARSAL

Ömer Özcan*

Sadri Maksudi Arsal in the Letters of Ayaz İshaki

ÖZ

İdil Ural Türklerinin siyasi önderlerinden olan Ayaz İshaki 1878 yılında Kazan'a bağlı Çistay kasabasının Yavşırma köyünde doğmuştur. 1899'da Sadri Maksudi Arsal ile Rus-Tatar Öğretmen Okulu'nda birlikte okumuşlardır. Gazete çıkarmış, sosyalist fikre intisap edince hapse girmiş, sürgüne gönderilmiştir. Daha sonra milliyetçi olmuştur. Çarlığın yıkılmasına kadar farklı siyasi çizgileri takip ettikleri Arsal'ı yazılarında eleştirmiştir. 1917 Mayıs ayında Moskova'da yapılan Rusya Müslümanları Kurultayı'nda siyasi işbirliği yaptıktan sonra hayatının sonuna kadar ilişkileri sürmüştür. Memleketlerinin bağımsızlığı için Rusya'da yapılan mücadelede müşterek hareket etmişlerdir. Paris'te Barış Konferansı'nda delege olarak memleketlerinin haklarını savunmaya çalışmışlardır. Rusya'da komünizmin kesin egemenliğinden sonra Avrupa'daki geçici duraklardan sonra Türkiye'ye gelmişlerdir. Arsal, eğitimi ve birikimi ile üniversitede ve parlamentoda görev almış, rejimin önemli unsurlarından biri olmuştur. Rahat ve itibarlı hayat şartlarına sahip olmuştur. Mizaç olarak daha mücadelecisi olan İshaki, Türkiye'de kamuda duruma uyan bir görev almaktan imtina edip daha serbest ve ülkesinin bağımsızlığı uğrunda mücadele edebileceği değişik ülkelerde bulunmuştur. Almanya, Finlandiya, Polonya ve Uzak Doğu'da bulunmuştur. 1939'da II. Dünya Savaşı başladığında tekrar döndüğü Türkiye'de hayatının sonuna kadar yaşamıştır. İshaki'nin eserleri Tataristan'da 15 cilt halinde neşredilmiştir. 1902-1954 arasında dostlarına yazdığı mektuplar bir cilt tutmaktadır. Doğrudan Arsal'a yazdıkları ile yakınlarına, kızı Saadet Çağatay'a mektuplarında Arsal ve ailesi hakkında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Bu bilgiler Arsal'ın biyografisinin tamamlanması bakımından önemlidir. Mektuplarda İshaki'nin ruh dünyasını izlemek de mümkün olmaktadır. Anahtar Kelimeler: Ayaz İshaki, Sadri Maksudi Arsal, İdil-Ural Türkleri.

* Araştırmacı yazar, eğitimci, e-posta: oozcan@mail.com.

ABSTRACT

Ayaz İshaki, who was one of the political leaders of Idel-Ural Turks, was born in 1878 in the Yavşırma Village (of Çistay Town) of Kazan. Together with Sadri Maksudi Arsal, he attended Russian-Tatar teacher training school in 1899. He published a newspaper, he was jailed for his socialist views, and he was sent to exile. He later became nationalist. He criticized Arsal, with whom he followed different political paths until the collapse of The Tsardom of Russia, through his writings. Following their political cooperation made at the Congress of Muslims of Russia held in 1917, their relation continued until their deaths. They acted together in the fight in Russia for the sake of the freedom of their land. They defended the rights of their country as a representative to the Paris Peace Conference. They arrived at Turkey, after couple temporary stops at Europe, after the absolute dominance of communism in Russia. Arsal, thanks to his education and background, served at the university and parliament and became a crucial part of the regime. He had a comfortable and reputable life standards. As a result of having a more Challenger character, İshaki hesitated to assume a position at the government and lived in various countries where he could fight for the freedom of his country. He went to Germany, Finland, Poland and the Far East. He lived in Turkey, where he returned after the start of World War II, until his death. The writings of İshaki were published in 15 volumes. One volume covers his letters, in the 1902-1954 period, to his friends. His letters to Arsal include important details on his friends, his daughter Saadet Çağatay, and Arsal. These details are important in that they complete the biography of Arsal. The letters also provide evidence on the state of mind of İshaki.

Keywords: Ayaz İshaki, Sadri Maksudi Arsal, Idel-Ural Turks.

...

Çarlık yönetiminin yıkılmasından sonra İdil-Ural Türklerinin bağımsızlık mücadelesinde önderliğini yapan Ayaz İshaki ile Sadri Maksudi Arsal'ın öğretmen okulunda başlayan ilişkilerinde fazla kırılmalar görülmemektedir. İdil Ural Türklerinin siyasi önderlerinden ve ediplerinden olan Ayaz İshaki, 1878 yılında Kazan'a bağlı Çistay kasabasının Yavşırma köyünde doğmuştur. Babası köy imamıdır. İlk öğrenimini babasının yanında yapmıştır. 1893'te Kazan'da Gölboyu medresesine devam etmiştir. 1899'da Sadri Maksudi ile birlikte Rus-Tatar Öğretmen Okuluna girdi. Kısa süreli imamlık görevinden sonra kurduğu gizli teşkilatlarla siyaset yapmaya başladı. Gazete çıkardı, sürgünde kaldı. İshaki, mücadelecilik gereği gençliğinde despot Çar yönetimine karşı savaşta daha etkili olabilmek gayesiyle sosyalistlerle ilişki kurmuş, fikri çizgisi giderek milliyetçiliğe evrilmiştir. 1917 yılında Rusya Müslümanları Kurultayı'na katıldı. Sadri Maksudi, Çarlık döneminde Duma'ya milletvekili seçilmiş, 1911'de eşini, Orenburglu altın madeni sahibi, varlıklı Remiyev ailesinden seçmiştir.

Arsal'ı kitaplarında, özel mektuplarında kıyasıya eleştiren A. Battal Taymas, karakter yapısını nesnel olarak ortaya koymuştur. Onun kendi değerine fazla güvenen ve tepeden bakan bir kişi olarak çok alıngan ve öfkeli olduğunu, ama kin gütmeyeceğini belirtmiştir.¹

¹ A. Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, İstanbul, 1959, s. 14.

İshaki ve Fuat Tuktar, 1905 İhtilali günlerinde ve 1905-1917 yılları arasında matbuatta onun hakkında en ağır sözler sarfetmelerine rağmen, Arsal onlarla 1917 sonrasında ve Avrupa'da sulh heyetinde birlikte çalışmakta beis görmemiştir.² Mizaçları oldukça farklı olan İshaki ve Arsal Çarlık sonrası dönemde yürüttükleri siyasi mücadelede işbirliği yapmışlardır. Arsal, eğitimi, aile ilişkilerinin sağladığı imkânlarla Rusya ve Türkiye'de parlamentoda bulunmuş, muhaceretin ilk dönemlerinde Fransa'da sıkıntı çekmeden yaşamıştır. Türkiye'de milletvekilliğinin dışında üniversite hocalığı yapmıştır. İshaki, mücadelecilikle yaradılışıyla Rusya'da, muhacir olarak yaşadığı Almanya, Polonya, Mançurya, Japonya ve Türkiye'de inişli çıkışlı bir ömür geçirmiştir. Hayatının parlak ve ekonomik yönden dara düştüğü dönemleri olmuş, ilkelerinden taviz vermediği için anlamadığı kızı Prof. Dr. Saadet Çağatay ve damadı Prof. Dr. Tahir Çağatay ile uzun yıllar ilişki kurmamıştır.

Komünizmin ilk egemenlik yıllarında memleketinde İshaki'nin eserlerinin yeni baskılarının yapılmasına devam edilmiştir. Avrupa'da parasız kaldığı dönemde dostlarına yazdığı mektuplarda kendisine telif ücreti ödemesi yapılmamasından şikâyetçi olmuştur. Bir müddet sonra eserleri yasaklanmış, kütüphanelerden kaldırılmış, adından söz edilmemiştir. Sovyet sisteminin dağılmaya yüz tuttuğu 1990 yılından itibaren hakkında gazete ve dergilerde makaleler çıkmış, eserlerinden yapılan bir seçme neşredilmiştir. Tataristan İlimler Akademisi, bütün eserlerini tasnif edip belirlenen bir program dâhilinde, kronolojik sırayla 15 cilt halinde neşretmiştir. Ön hazırlık çalışmasına rağmen külliyatına Türkiye'de çıkan bazı yazılarının alınmadığını tespit ettik. Toplu eserlerinin I. cildi 1998'de çıkmış, 2014'te basılan 15. ciltle külliyat tamamlanmıştır. Külliyatının '*Hatlar Hem Avtobiografik Yazmalar*' alt başlıklı 14. cildi 1902-1954 yılları arasında dostlarına yazdığı 320 mektubu ihtiva etmektedir. Japonya'dan Fransa'ya, Finlandiya'dan Türkiye'ye uzanan geniş bir coğrafyadaki değişik ülkelerde yaşayan ve siyaset yapan İshaki'nin ilişkili olduğu çevrelerdeki dostlarına, tanışlarına yazdığı çok daha fazla sayıda mektubunun olması gerekiyor. Yakın dostlarından Kırım Milli Merkezinin başkanı Cafer Seydahmet Kırimer'in arşivinde onun çok sayıda mektubu bulunuyor. Dağınık bir yazı stiline sahip olduğu için mektuplarında okunamayan kelime sayısı çok fazladır.

Haziran 1925'te Türkiye'ye yerleşerek düzenli bir hayat yaşamaya başlayan Arsal'ın, iyi eğitim gören çocukları, damatları ve torunları, akademide ve idari hayatta önemli görevlerde bulunmuşlardır. Atalarının evrakını dağıtmadan muhafaza etmiş olmaları gerekmektedir. Arşivi araştırmacıların istifadesine açılmamış, birikime ilgili yayın yapılmamıştır. Yüksek lisans çalışması yapan Tataristanlı bir araştırmacı denetimden geçen sınırlı sayıdaki vesikadan faydalanmıştır.

İshaki, değişik tarihlerde, Sadri Maksudi'ye, 1920 ile 1933 yılları arasında 15 mektup yazmıştır. Arsal'ın arkasından İshaki de 1925 yılı sonbaharında Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'deki ikameti 1939'a kadar uzun süreli olmayan kısa dönemlerdir. Bu zaman diliminde mektuplaşmalarının daha fazla olması gerekiyor.

Tataristanlı yazar ve üniversite hocası İbrahim Nurillin Sovyetlerin dağılmasından sonra Türkiye'de siyasi muhacir olarak yaşayan ildeşleri hakkında İstanbul'da ve Ankara'da

² Taymas, *a.g.e.*, s. 14.

incelemelerde bulunmuştur.³ Arsal ailesiyle yaptığı görüşmelerde, İshaki'nin mektuplarının kopyalarını temin etmiş, *Kazan Utları* dergisinde neşretmiştir. Mektupların kopyaları ölümünden sonra Kazan'daki Maksim Gorki Müzesinde muhafaza edilen arşivinde bulunmaktadır. Arsal ailesinin mektupların ancak bir bölümünün neşrine izin verdikleri akla gelmektedir. 1933'ten İshaki'nin vefat ettiği 1954 yılına kadar ikisi arasındaki mektuplaşmanın kesintiye uğramadan devam etmiş olması gerekiyor. Arşivimizde bulunan, Arsal'ın İshaki'ye yazdığı 1.9.1939 tarihli mektup, aralarında sıcak bir ilişkinin varlığını gösteriyor. Bu mektup muhtemelen İshaki'nin yaşadığı Varşova'ya yazılmıştır. 1 Eylül 1939'da şafakta Almanlar Polonya'ya savaş açmışlardı. Arsal, bu tarihi olayı öğrenmeden mektubunu postaya vermiş olmalıdır. Promete teşkilatı mensupları Varşova'da yaşayan İshaki ile diğer siyasi muhacirleri Almanların eline düşmeden ülkeden uzaklaştırmak için 6 Eylülü 7 Eylülle bağlayan gece, 01.20'de otomobillere bindirerek yola çıkarmışlardır.⁴ İshaki, İstanbul'a gelmiş, bu tarihten itibaren yurt dışına kısa süreli çıkışları dışında, vefatına kadar Türkiye'de yaşamıştır.

İshaki'nin Mektuplarında Arsal

İshaki'nin ömrünün son yedi yılındaki hastalığının başlangıç ve ilerleme dönemleri, milli meselelerdeki hassasiyeti, heyecanı, dostlarına düşkünlüğü, çevresine gösterdiği yardımseverlik mektuplarına yansımıştır. Kızı Saadet Çağatay'la ilişkilerinin düzeldiği 1947'den itibaren yazdığı çok sayıda mektupta Arsal ve aile fertleri hakkında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Döneminin en önemli haberleşme vasıtası olan mektuplarına çok sayıda haber sığdırabilmiştir. Arsal'ın ifadesiyle '*hayatlarını aynı ideallere vakfetmiş iki adam*'ın sık sık birlikte olmalarının samimiyeti mektuplara yansımıştır. Bunlardan Arsal'ın hayatının ana çizgileri izlenebilmektedir.

Arsal, 1918 yazında din bilgini Musa Carullah'ın yardımı ile gizlice Finlandiya'ya geçmiş, bu ülkedeki ildeşlerinin yanında uzun süre dinlendikten sonra Mayıs 1919'da Paris'e gitmiştir. İshaki'nin, Milli İdare tarafından Paris Barış Konferansında İdil-Ural'ın haklarını savunmak üzere teşkil edilen heyetin bir üyesi olarak Uzakdoğu'dan gemi ile Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Akdeniz'i geçerek yaptığı maceralı bir yolculuktan sonra vardığı Avrupa'dan Arsal'a yazdığı ilk mektup, 16 Ocak 1920 tarihidir. Kızılıların Rusya'ya egemen olunca muhalif olanlar etrafa dağılmış, bir çoğu ailelerinden ayrılmıştır. İshaki ilk mektubunda Arsal'a eşi, Remiyev ailesi ve ağabeyi A. Hadi Maksudi'nin durumları hakkında bilgi vermiş, heyetin Avrupa'daki masrafları için tahsis edilen ödenekten söz etmiştir.⁵ Siyasi muhacirlerin en önemli meseleleri yaşadıkları mali sıkıntılardır. Arsal ailesi ile Berlin'de bulunduğu dönemde İshaki, Tuktar ve Taymas'ı yemeğe davet ettiğinde, günlerini ucuz lokantalarda karınlarını doyurarak geçiren misafirler sofranın ortasında küçük

³ İbrahim Nurillin (1923-1995), Kazan Üniversitesinde edebiyat profesörlüğü yapmıştır. Yazar ve eleştirmen, ders kitapları, araştırma eserleri ve Abdullah Tukay hakkında incelemeleri vardır: *Gabdulla Tukay*, Kazan 1979, s. 304.

⁴ Muhammed Ayaz İshaki (İdilli), "Lehistan'dan Gidiş", *Emel*, sayı 141-145, Mart-Aralık 1984, s. 87.

⁵ Gayaz İshakiy, *Eserler, Hatlar Hem Avtobiografik Yazmalar (1902-1954)*, Kazan, 2013, s. 28-31.

bir tepe gibi yükselen mükemmel pişirilmiş bol Türkistan pilavını silip süpürmüşlerdir.⁶

İshaki, 21.2.1924 tarihli mektubunda mali sıkıntısını bir nebze olsun giderebilmesi için Arsal'ı İstanbul'da çıkacak Fransızca bir gazetenin yöneticisine '*Paris Mektupları*' başlıklı yazılar yazabileceği tavsiyesinde bulunduğunu belirtip eşi Kamile Hanım adına ailesinin Finlandiya'ya para gönderebilmelerinin mümkün olduğu bilgisini vermiştir.⁷ 1925 yılı başlarında İshaki Berlin'de, Arsal ailesi ile Paris'te bulunmaktadır. İshaki'nin kızı Saadet Çağatay, Petersburg'tan kaçakçılarla yardımıyla Finlandiya'ya geçmiş ve babasının yanına Almanya'ya gelmiştir. Kızını yatılı okula yerleştiren İshaki'nin mali sıkıntısı artmıştır. 15 Nisan 1925 tarihli mektubunda para sıkıntısı yüzünden kendisi gelemediği için Arsal'ı Berlin'e davet etmiş, Türkiye vizesini nasıl aldığını, bunu alabilmenin yolunu sormuştur. Türkiye vizesi almak için o tarihte yeni kurulan Cumhuriyet yönetiminde itibarı yüksek olan Yusuf Akçura'dan ümit olmadığını, Zakir Kadiri'nin hiçbir işten anlamadığını ifade etmiştir. Mektupta keskin muhalifi oldukları Zeki Velidi Togan hakkında haberler vermiş, Berlin'deki Türkistanlı talebelere, Kırgız âlimlere tesir ettiğini, akla gelmeyen yalanlar söylediğini belirtmiştir.⁸

Arsal Ankara'ya yerleştikten sonra, İshaki kızı Saadet Çağatay'ı Türkiye'de bir okula vermek için İstanbul'a gelmiş, bu teşebbüsün başarılı olmaması üzerine 4 Kasım 1926 tarihli mektubunda karşısına çıkan engelleri aşmakta yardımını istemiştir. Arsal'ın Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi beylerle görüşüp rica için İsmet Paşa'ya gitmelerini temin etmesini istemiştir.⁹

İshaki, 1928'den itibaren ilişki kurduğu Promete teşkilatının merkezi Varşova'ya yerleşmiş, buradaki Müslüman kolonisinin çocuklarına öğretmenlik yapmaya başlamıştır. En büyük sıkıntısı ucuz ve kullanışlı bir ev bulmaktır. Arsal'a 25 Ekim 1928 tarihli mektubu Varşova haberlerini vermek için kaleme almıştır. Promete desteğiyle İdil-Ural bölgesinin sözcülüğünü yapacak bir dergi neşredilmesi teklifinin kabul edildiğini, baskıyı yapacak matbaanın ancak Almanya'da bulunabildiğini, ilgililerin mecburen kabul ettiklerini, redaktörlüğünün Varşova'da olacağını bildirmiştir. Mektuptaki en önemli nokta İdil-Ural bağımsızlık mücadelesini yürütecek yeni bir komite kurulmasına karar verildiğini duyurmasıdır. İshaki, başkanı olacağı bu komitenin kurulması sırasında Türkiye'de yaşayan ve çoğunluğu kamu görevlisi olan eski mücadele arkadaşlarının fikrini sormamış ve aralarından üye almamasına rağmen, Sovyetlere karşı takip edecekleri yolda şiarlarının ne olması gerektiği hususunda fikirlerini sormuştur. Mayıs 1917'de, Moskova'da yapılan Rusya Müslümanları Kurultayında İdil-Ural delegelerinin teklif ettiği millî medeni muhtariyet tezi kabul edilmemişti. Bolşevikler yönetime geldikten sonra, kâğıt üzerinde kalsa bile topraklı muhtariyeti ilan ettiklerinden artık bu tezi ileri sürmek mümkün olamayacağına göre, mücadele Rusya'dan ayrılmak, bağımsız olmak için yapılacaktı. Çıkarılacak mecmuada bu görüş savunulacaktı. Mecmua İdil-Ural ve Kırım cumhuriyetlerinin istiklal fikirlerine tercüman olacaktı. Mecmuada Türkçülük fikrinin savunması yapılacak, hiç bir

⁶ Taymas, *a.g.e.*, s. 44.

⁷ İshakiy, *Eserler*, s. 35-36.

⁸ İshakiy, *Eserler*, s. 37-39.

⁹ İshakiy, *Eserler*, s. 40-41.

Türk zümresinin emel ve maksadına karşı gelinmeyecekti. Arsal'dan bu konuları Zakir Kadiri, Fuat Tuktar, Abdullah Battal'a anlatıp fikirlerini bildirmelerini sağlamasını, konunun gizli tutulup kimseye açılmamasını istemiştir.¹⁰

İshaki, Arsal'a 8 Nisan 1929 tarihli mektubunda, Aralık 1928'de neşredilmeye başlanan *Yana Milli Yol* [Yeni Milli Yol] mecmuasının değişik yollardan memlekete sokulduğunu, eski mücadele arkadaşların makale yazmadıklarını, bütün işlerin üstünde kaldığını, Milli İdare'nin kuruluşunun 12. yılında geçmişte yapılan bütün işlerin gerçekleşme merhalesinin içinde bulunması dolayısıyla bir hatıra yazısı kaleme almasını istemiştir.¹¹ İshaki'nin, hangi ayda yazıldığı belli olmayan 1929 tarihli mektubunda, istediği cevapların şimdiye kadar gönderilmediğini belirtmesine bakılarak Türkiye'deki arkadaşlarının yönetiminde doğrudan söz sahibi olmadıkları mecmuanın ilkelerinin çerçevesinin ne olacağı hususunda fikir beyan etmekten kaçındıkları akla gelmektedir.¹²

Taymas'ın 22.1.1930 tarihli İshaki'nin şikayetlerini ihtiva eden mektubuna cevap olarak yazıldığını sandığım, arşivimdeki mektubunda, İdil-Ural liderleri arasındaki görüş farklılıklarını ortaya koyan kayıtlar bulunuyor. Taymas, makale yazmamasının sebeplerini şöyle sıralamıştır: *Bu gazetenin¹³ etrafında kimlerin toplandığı bizce malum değildir, aramızdaki mesafe pek uzak bulunduğundan ve temasımız da olmadığından gazetenin içyüzü bizce meçhuldür*.

Yine bu konuda arşivimizde bulunan ve imzasını okuyamadığım ama muhtevasından Fuat Tuktar'a ait olduğunu sandığım, kime yazıldığı belli olmamakla birlikte müşterek fikirlere sahip olan bir guruba hitaben kaleme alınan başka bir mektupta da benzer fikirler ileri sürülmüştür: *'Mecmuanın istihbarat teşkilatı yok denilecek derecede zayıftır. Halbuki emigrantlar [göçmenler] tarafından çıkarılan ve kısmı azamı, vatan özlemekle inliyen, gine emigreler [göçmenler] arasında intişar eden bir mecmuada bu nevi haberler mündericatinin ekserisini teşkil etmek lazım gelirdi... Hele, din ve yeni harfler mes'elelerine temas eden mevzularda aldığı tavır 'mezardan sesi' andırıyor.*

Zeki Velidi'nin 1932 yılında toplanan I. Türk Tarih Kurultayındaki tartışmalardan sonra üniversiteden istifa ederek gittiği Avrupa'dan bir konferans vesilesiyle bulunduğu Macaristan'da, yaptığı konuşmalar ve görüşmeler hakkında öğrendiklerini, İshaki 9 Ocak 1933 tarihli mektubu ile Arsal'a aktarmıştır. Mektubunda, Zeki Velidi hakkında topladığı malumatı gönderdiğini, yazdığı bu metni Adile'nin (Ayda) Anadolu Türkçesine aktarıp ilgili yerlere vermesini istemiştir.¹⁴ İshaki'nin hazırladığı bu metin onun toplu eserlerinin 13. cildine alınan 'Zeki Velidi Kemder?' başlıklı yazı mıdır?¹⁵ İshaki ve Togan'ın biyografi bilgileri bakımından önemli gördüğümüz bu hususa Arsal'ın torunlarının açıklık getirmeleri gerekmektedir. I. Türk Tarih Kongresinde Togan'ın, Orta Asya'daki yaşanan kuraklık tezi

¹⁰ İshakiy, *Eserler*, s. 47-50.

¹¹ İshakiy, *Eserler*, s. 52.

¹² İshakiy, *Eserler*, s. 55-56.

¹³ *Yana Milli Yol* dergisi kastedilmektedir.

¹⁴ İshakiy, *Eserler*, s. 58-60.

¹⁵ İshakiy, *Eserler, Publiystika (1939-1954)*, 13. Cilt, Kazan 2013, s. 244-270.

hakkındaki eleştiriye Arsal ve başkalarının verdikleri, ilim çerçevesini aşan, kişisel suçlamaya yönelik cevaplar akademik hayatının kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Togan'ın 1932'de üniversiteden istifa etmesiyle sonuçlanan hadiseyi eski öğrencileri, yeni mesai arkadaşları başta Atsız olmak üzere protesto etmişlerdir. Atsız, tepkisi üzerine asistanlık görevinden alınarak Malatya'ya öğretmen olarak gönderilmiştir. Togan, Avrupa'da bulunduğu dönemin ilk yıllarında Tarih Kongresindeki eleştirilerini kitap haline getirmiştir.¹⁶ Arsal, bu neşriyat üzerine Togan ile bir polemige girmemiş, İshaki'nin hazırladığı dokümanı değerlendirmeyi düşünmemiştir. Atsız, tayinini Malatya'dan Edirne'ye yaptırmış, Kasım 1933'te neşretmeye başladığı *Orhun* dergisinde *Türk Tarihinde Toplamalar* başlıklı sonraki sayılarda da devam eden seri yazılarında Togan'ın Türk Tarih Kongresinde okuduğu, tartışma konusu bildirisindeki fikirlere temas etmiştir. Atsız'ın yazılarına ilk eleştiriye edebiyatçı Ahmet Muhip (Diranas) *Hakimiyeti Milliye*'nin 21.11.1933 tarihli nüshasındaki yazısıyla yaptı. Atsız, bu eleştiriye *Orhun*'un 5.1.1934 tarihli 3. sayısında '*Haddini Bil!*' başlığıyla verdiği cevapta, Maksudi'den söz etti: '*S. Maksudi B.e gelince onun da âlim olmayıp müptedi olduğu ve Sorbon müderrisi diye imza atmakla da kendisini reklam ettiği, Köprülüzade Fuat Beyle yaptıkları münakaşa dolayısıyla ilim efkârı umumiyesine malûm olduğundan (merak edenler Türk Yurdu ve Türkiyat mecmualarında bu münakaşayı okuyarak yeniden hüküm verebilirler) şu sual kendiliğinden doğuyor: Bu değerli âlimler acaba kimlerdir?*' Tartışma burada kesilmemiş, Edirne mebusu Şeref Bey, *Hakimiyeti Milliye*'nin 22. 1. 1934 tarihli nüshasındaki yazısında fikrini beyan etmiştir. Atsız, bu eleştiriye *Orhun*'un 20.2.1934 tarihli 4. sayısında '*Edirne Mebusu Şeref Beye Cevap*' başlıklı yazısıyla verdiği cevapta, 4. ciltlik *Türk Tarihi*'ndeki yanlışlara işaret etmiştir. Atsız, *Orhun*'un 21.3.1934 tarihli 5. sayısında '*Edirne Mebusu Şeref ve Hakimiyeti Milliye Muharriri A. Muhip Beylere Açık Mektup*' başlıklı yazısında 4. ciltlik kitabın yazarlarından biri olan Sadri Maksudi ile ilgili, M. F. Usal'ın Kazan'da neşrettiği '*Birinci, ikinci ve üçüncü dumada müslüman dipututlar hem alarnın kılğan işleri*' isimli eserindeki ilgili bölümü iktibas etmiştir. İktibas edilen bölüm Maksudi hakkında keskin eleştirileri ihtiva etmekteydi. Atsız, eleştirilerine *Orhun*'un 19.4.1934 tarihli 6. sayısında '*Alaylı Âlimlerden: Sadri Maksudi Beye Bir Ders*' başlıklı yazısıyla devam etmiş, onun üniversitedeki dersinde söylediği '*Orhun değildir, Orhon'dur*' sözüne karşılık delillerini sıralamıştır. Yazısını '*Maarif Vekaleti, Üniversitede Türk tarihi dersi verdireceği adamları beynelmilel âlimlerden seçemiyorsa, hiç olmazsa beynelmilel cahillerden olmamasına dikkat etmelidir*' ifadesiyle tamamlamıştır. Geçmişte yaşananları bir kenara bırakan Atsız, hayatının son yıllarında Arsal'ın kızı Adile Ayda ile dost olmuş ve mektuplaşmıştır.¹⁷ Togan'ın, ileri yaşlarında İran'daki bir toplantıda, o tarihte Dışişleri Bakanlığı'nda görevli bulunan Adile Ayda ile birlikte çektiği resim memleketinde neşredilen albüme alınmıştır.¹⁸

¹⁶ Ahmet-Zeki Valîdi, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul 1934. Togan, risalesini Arsal hakkında yazmakla birlikte muhtevasında Arsal ve İshaki'yi birlikte zikretmiştir.

¹⁷ Ayda'nın mektupları için bk. Yücel Hacaloğlu, *Atsız'ın Mektupları*, İlaveli İkinci Basım, İstanbul, 2013.

¹⁸ Ehmetzeki Velidi, Ufa 2010, s.112, Resim 157.

İshaki'nin 1940-1945 yılları arasında yazdığı mektuplara ulaşılammıştır. Aرسال'ın ismi, kızı Saadet Çağatay'a yazdığı 3 Haziran 1947 tarihli mektubunda değirmencilik yapan hemşehrileri Sabir Efendinin cenazesine birlikte katıldıklarından söz etmesiyle geçmektedir.¹⁹

28 Şubat 1948 tarihinde mühendis İbrahim'in evinde İshaki'nin şerefine, aralarında Aرسال, Dr. Lebib Karan'ın da buldukları kırk kişinin katıldığı bir yemek düzenlenmiştir. Yemekte konuşmalar yapılmış, şiirler okunmuş, gençler ve İshaki'nin yakın dostu öğretmen Kasım Bayçın şarkılar söylemiştir.²⁰ Kızına mektuplarda Aرسال'ın geçirdiği hastalıklardan, nekahet döneminden söz etmektedir. Hastalığının kızlarının ihmal edecekleri derecede basit olmadığını, ölüp gitmesinin yakın olduğunu, kızlarının özellikle Adile'nin hiç başucundan ayrılmadığını, doktorların büyük tehlike atlattığını söylediklerini, şimdi ev içinde ayakta olduğunu belirtmiştir.²¹

Saadet Çağatay'a yazdığı 8 Mayıs 1948 tarihli mektubunda, Aرسال'ın damadı Vahit Turhan'ın²² eşi Naile Hanımın kulağını Fransa'da tedavi ettirmek gayesiyle yapacakları Avrupa seyahatinin hazırlıklarına başladıklarını, 18 Haziranda vapurla yola çıkacaklarını kaydetmiştir.²³ 16 Eylül 1948 tarihli mektubunda ise Aرسال'ın yazarlığının 50. yılı münasebetiyle Türk Basın Birliği Başkanı gazeteci Hakkı Tarık Us tarafından düzenlenen ödül törenine katılmaya hak kazandığını belirtmiştir.²⁴

İshaki, uzun yıllar midesinden rahatsız olmuş, hastalığına tam teşhis konulamamıştır. Ocak 1949'da hastahaneye yatırıldığında Azerbaycanlı Mir Yakup Mehdiyev, Sadri Maksudi, Türkistanlı Osman Hocoğlu, Bilal Aziz Yanıkoğlu ziyaretine gitmişlerdir.²⁵ Kızına yazdığı mektuplarda yakın dostu Sadri Maksudi Aرسال ve aile fertlerinin sağlıkları hakkında zaman zaman kayıtlar bulunmaktadır. Aرسال'ın bilhassa kış aylarında rutubetli deniz havasından dolayı sık sık rahatsızlandığından bahsetmiştir. Aرسال, Mustafa Kemal'in sağlığında 1930-1938 yılları arasında iki dönem milletvekili olarak parlamentoda bulunmuştur. Sonraki yıllarda listeye konmamıştır. Yaşının ilerlemesi, sağlığının pek düzenli olmamasına rağmen yeniden meclise girmeyi düşünmüş olmalıdır. İshaki'nin, ildeşi Hamit Zübeyr Koşay'a yazdığı 28 Nisan 1950 tarihli mektubundaki, '*bizim Sadri Beyi Demokratlar Ankara'dan Millet Meclisine namzet koymuşlar. Seçilebilse, az çok hepimize faydası olurdu*' ifadesinden başarılı olacağı hususunda pek ümitvar olmadığı anlaşılıyor.²⁶

İshaki, Saadet Çağatay'a 11 Mart 1952 tarihli mektubunda 75. yaşına basması münasebetiyle 2 Martta Beyoğlu'nda Macar Kulübünde kutlama günü yapıldığını, kalabalık iştirakçiler arasında Sadri Maksudi ve eşi Kamile Hanımın da bulunduğunu belirtmiştir.

¹⁹ İshakiy, *Eserler*, s. 92.

²⁰ İshakiy, *Eserler*, s. 117.

²¹ İshakiy, *Eserler*, s. 127.

²² Prof. Dr. Vahit Turhan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında öğretim üyeliği yapmıştır.

²³ İshakiy, *Eserler*, s. 129, 131.

²⁴ İshakiy, *Eserler*, s. 148.

²⁵ İshakiy, *Eserler*, s. 167.

²⁶ İshakiy, *Eserler*, s. 224.

1936 yılında Paris'te Promete teşkilatına katılan Türk uruğları temsilcilerinin yaptıkları toplantı sonucunda Cafer Seydahmet Kırimer başkanlığında kurulan Türk Cephesinin temsilcileri de bu törende bulunmuşlardır.²⁷ Güzel şarkılar söylenmiş, İshaki için yazılan şiirler okunmuş, nutuklar irat edilmiştir.²⁸

İshaki'nin kızıyla mektuplaşmalarında özel konular ağırlıklı olmuştur. Saadet ve Tahir Çağatay'ın görevli oldukları Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde akademik yükselme dönemlerinde yaşadıkları kadro sıkıntısı mektupların ana konusunu teşkil etmektedir. İshaki, İstanbul'da kızının kadro sıkıntısına çözüm bulmak üzere sürekli görüşmeler yapmış, siyaset ve üniversite çevrelerindeki dostlarının desteğini sağlamaya çalışmıştır. Arsal da arkadaşının talebi üzerine kadro konusunda dönemin milli eğitim bakanı, yabancı olmadığı Ankara Üniversitesinin rektörü ve Hukuk Fakültesi dekanı ile görüşmüştür.²⁹

Kaynakça

- Ahmet-Zeki Validi: *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, 1934.
Ehmetzeki Velidi: Ufa, 2010.
Hacaloğlu, Yücel: *Atsız'ın Mektupları*, İstanbul, 2013.
(İdilli) Muhammed Ayaz İshaki: "Lehistan'dan Gidiş", *Emel*, Sayı 141-145, Mart-Aralık 1984.
İshakiy, Gayaz: *Hatlar Hem Avtobiografik Yazmalar (1902-1954)*, Kazan, 2013.
Özcan, Ömer: "Sovyet Mahkumu Türklerin Muhaceretteki Mücadelelerinden Bir Safha: Türk İlleri Cephesi", *Türk Yurdu*, Sayı: 187, Mart 2003.
Taymas, Abdullah Battal: *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*, İstanbul, 1959.

²⁷ Ömer Özcan, "Sovyet Mahkûmu Türklerin Muhaceretteki Mücadelelerinden Bir Safha: Türk İlleri Cephesi", *Türk Yurdu*, Sayı 187, Mart 2003, s. 36-42.

²⁸ İshakiy, *Eserler*, s. 264.

²⁹ İshakiy, *Eserler*, s. 269, 274.

